

MÖVZU: 1

İNSAN HÜQUQLARININ ANLAYIŞI, TƏBİƏTİ VƏ İNKİŞAF TARİXİ.

PLAN:

1. İnsan hüquqları nəzəriyyəsinin predmeti, metodları və polis əməkdaşları üçün əhəmiyyəti.
2. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının anlayışı və prinsipləri.
3. İnsan hüquqları və azadlıqları institutunun yaranması və tarixi inkişafı.

ƏDƏBİYYAT:

1. İnsan hüquqları və polis. Dərs vəsaiti, Bakı-2002.
2. İnsan hüquqları və hüquq mühafizə orqanları. BMT-1997.
3. İnsan hüquqları. Dərslik. E.Lukaşev.(tərcümə) Bakı-2003.
4. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. L.Hüseynov. Bakı-2000.
5. İnsan hüquqları və polis. 100 sual və javab. Bakı-1999.
6. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. BMT-1997.
7. Mejdunarodnoe pravo prav çeloveka. A.X.Saidov. M., 2001.
8. Osnovı teorii qosudarstvo i pravo. Alekseev. M.,1981.

GİRİŞ

Müasir şəraitdə hər bir dövlətin demokratik xarakteri onun insan hüquqlarına münasibəti, həmin dövlətdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və biri digərini şərtləndirir. Yalnız jəmiyyətdə mövjud olan demokratik mühit insan hüquqlarının qorunmasına real təminat verə bilər. Digər tərəfdən insanın hüquq və azadlıqlarının qanunverijilikdə və real həyatda təmin edilməsi jəmiyyətdə demokratiyanın təşəkkülü və geniş inkişafı üçün həlledici amil rolunu oynayır.

Öz hüquqlarını bilmək, bu hüquqlardan yeni jəmiyyət quruluşunun xeyrinə istifadə etməyi bacarmaq hər bir insanın fəal həyat mövqeyinin, onun yüksək siyasi mədəniyyətinin mühüm jəhətidir. İnsanların yüksək siyasi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi dövlətlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bu məqsədlə mühazirədə İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyənin predmeti və metodologiyası, insan hüquqları tədris kursunun məqsədi və vəzifələri öyrəniləcək.

İnsan hüquqları fənninin tədrisinin polis əməkdaşları üçün təjribi əhəmiyyəti, insan hüquqlarının anlayışı və inkişaf tarixi subyektiv hüquq kimi araşdırılacaq.

Sual 1. İnsan hüquqları nəzəriyyəsinin predmeti, metodları və polis əməkdaşları üçün əhəmiyyəti.

Uzaq keçmişdən bizə gəlib çatmış «Alilik haqqında» traktatda (I əsrin ortaları) deyilir: «hər bir elmin öyrənilməsinə iki tələb qoyulur: birincisi, tədqiqat predmeti müəyyən olunmalıdır, ikincisi isə bu predmeti dərk etməkdən ötrü üsullar tapılmalıdır. Buna görə də istənilən fənnin özünün predmeti və metodu olmalıdır. Tədris fənninin predmeti – onun öyrəndiyi məsələlər dairəsidir, metodu isə – predmetin öyrənilməsinə kömək edən üsul və üsullar məjmusudur. (1, səh.8)

İnsan hüquqları nəzəriyyəsi sosial humanitar elmlər sistemində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Buna görə də insan hüquqları elminin özünün təkrarolunmaz predmeti vardır. **Bu elmin predmeti şəxsiyyətin ayrılmaz xüsusiyyəti kimi bəşər**

sivilizasiyasının və mədəniyyətinin ali dəyəri və fenomeni olan insan hüquqlarıdır. İnsan hüquqları şəxsiyyətin elə bir xüsusiyyəti və həyat tərzidir ki, bunlarsız ləyaqətli ömür sürmək olmaz. Bu hüquqlar doğulduğu andan insanın xislətinə xas olan xüsusiyyətlərdir. İnsan hüquqları təbii haldır, yəni onlar toxunulmaz, ayrılmaz, sərbəst xüsusiyyətlərə malik olub, hansısa subyektin iradəsindən asılı deyildir. Heç kim insanı doğulduğu andan ona məxsus olan yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, vijdan, fikir, söz azadlığı və digər təbii hüquqlarından məhrum edə bilməz. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi insan hüquqlarını, insanı ən ali nemət olan ləyaqətin daşıyıcısı kimi öyrənir və insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət hissi yaradan bəşəri dəyərləri inkişaf etdirir. (1, S.8)

Müasir dövrü universal xarakter daşıyan, bərabərlik, ədalətlik prinsipinə əsaslanan insan hüquqları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

İnsan hüquqlarının təşəkkülü və inkişafı sivilizasiyanın tipini, onun mərhələlərini aydınlaşdırmağı mümkün edir. Belə ki, insan və dövlət münasibətləri, sivilizasiyanın bu və ya digər tipinin təbiətini, dövlətin isə hüquqi və ya qeyri-hüquqi olmasını xarakterizə edən vacib əlamətdir. (3, səh. 2)

İnsan hüquqları nəzəriyyəsi bir elm kimi bu təzahürün təbiəti və mahiyyətini, onun genezisini, sosial, fəlsəfi, siyasi, etik, dini şərtlərini öyrənir. İnsan hüquqları haqqında elmdə mühüm yer insan hüquqları və dövlətin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə ayrılır. Demokratik hüquqi dövlət insan hüquqlarının üstünlüyünü qəbul edir və bu hüquqlar ilə öz hakimiyyət funksiyalarını məhdudlaşdırır. Buna görə də dövlətin əsl təbiəti insan hüquqları, fərdin jəmiyyətdə yeri və rolu, onun dövlət ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsi ilə açıqlanır.

İnsan hüquqları nəzəriyyəsində onların inkişafı və zənginləşdirilməsi, yeni «nəsillərinin» yaranması səbəbləri mütləq tədqiq edilməlidir. İnsanın fəaliyyət sahələrinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşən insan hüquqlarının strukturunun açıqlanması mütləq lazımdır (Buraya şəxsi (mülki), siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni fəaliyyət aiddir). Bu bilavasitə insanın hüquqi statusundan, bu strukturda hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlir. İnsan hüquqları nəzəriyyəsində insan ilə dövlətin xüsusi siyasi – hüquqi bağlılığı kimi insan və vətəndaşların hüquqi

statusları barədə məsələlərin öyrənilməsi maraqlı jəhətlərdən biridir. Müasir dövrdə həm milli, həm də beynəlxalq qanunverijiliklər normalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq insan və vətəndaşların hüquqi statuslarının genişlənməsi prosesi baş verir. Bu proses insan hüquqlarının təmini səviyyəsini artıran bir hal kimi insan hüquqları nəzəriyyəsində geniş araşdırılır.

İnsan hüquqları haqqında elm insan hüquqlarını anjaq hüquqi təzahür kimi deyil, həmçinin bu hüquqların siyasətlə, əxlaqla, fəlsəfə ilə, din ilə qarşılıqlı əlaqəsini də araşdırır.

Jəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təminində insan hüquqlarının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, insan hüquqları nəzəriyyəsində onların müdafiə mexanizm və proseduralarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada insan hüquqlarının konstitusiya, məhkəmə və inzibati – hüquqi müdafiə mexanizmləri geniş araşdırılır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının dövlətdaxili müdafiə mexanizmləri onların təmininin beynəlxalq hüquqi formaları ilə tamamlanır. Buna görə də, insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiə mexanizmlərinin sistemini, inkişafını, universal və regional mexanizmlərin əlaqələrini öyrənmək vacibdir.

Bütün qeyd etdiyimiz mürəkkəb problemlər insan hüquqları nəzəriyyəsinin predmetini təşkil edir. **Başqa sözlə insan hüquqları nəzəriyyəsinin predmetinə insanın hüquq və azadlıqları, insan hüquqlarının tarixi inkişafı, insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət, şəxsiyyətin hüquqi statusu, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələr və onların dövlətdaxili hüquqda implementasiya məsələləri, insan hüquqlarının müdafiə mexanizmləri və insan hüquqlarının digər problemlərinin öyrənilməsi aiddir.**

İnsan hüquqları nəzəriyyəsi – insanın hüquq və azadlıqlarını, insan hüquqlarının tarixi inkişafını, onun jəmiyyətlə, dövlətlə və digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərini, həmçinin həyat tərzini müəyyənləşdirən qanunauyğunluqları öyrənir. (1. S.8)

Hər bir tədris fənni müəyyən metodlara, başqa sözlə öyrənilən halların dərk edilməsi üsuluna (və yaxud üsullar məjmusuna) malikdir. Ədəbiyyatlarda hüquqi tənzimləmə metoduna ijtimai münasibətlərə hüquqi təsiretmənin üsul və vasitələrinin

məjmusu kimi anlayış verilir. Əgər hüquqi tənzimləmənin predmeti bu və ya digər hüquq sahəsi ilə hansı ijtimai münasibətlərin nizama salınması sualına cavab verirsə, hüquqi tənzimləmə metodu həmin ijtimai münasibətlərin neçə tənzimlənməsini göstərir. Digər hüquq elmlərində, hüquq sahələrində olduğu kimi insan hüquqları nəzəriyyəsi də özünəməxsus tənzimləmə metodlarına malikdir. (8.S.290)

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyada baş verən bütün proseslər «insan ölçüsü» vasitəsilə qiymətləndirilir. İnsan hüquqları probleminə humanist yanaşma, insana «bütün şeylərin ölçüsü» (Protoqor) kimi baxmağa səyin güjlənməsi, totalitar təfəkkürdən imtina, şəxsiyyəti dövlət idarəçiliyinin aparıcı qüvvəsi kimi təqdim etmə, bütün bunlar insan hüquqları nəzəriyyəsinin metodologiyasının əsasını təşkil edir.

İnsan hüquqları nəzəriyyəsinin əsas metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- sistemli;
- tarixi;
- müqayisə;
- sosioloji;
- məntiqi və sair.

Sistemli metod. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi milli və beynəlxalq-hüquqi kontekstdə insan hüquqları probleminə sistemli yanaşmanı nəzərə almaqla elmi obyektivlik, tarixilik prinsipi əsasında qurulub. İnsan hüquqları nəzəriyyəsində insan hüquqları bütün ijtimai və dövlət institutları ilə birlikdə kompleks şəkildə öyrənilir. İnsan hüquqları sistemi bütöv tam halında, şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar yarım sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət olması kimi xarakterizə olunur.

Tarixi metod. İnsan hüquqları milli və beynəlxalq hüquq sistemlərində, realizə proseslərinin mürəkkəbliyi, təşəkkül və təkamül qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla, onların tarixi inkişafında öyrənilir. Mütəmadi olaraq tətbiq olunan tarixi mənbələrin (qanunlar, rəsmi sənədlər, konkret işlər üzrə məhkəmə qərarları və s.) analizi metodu, insan jəmiyyətinin müxtəlif dövrlərində mövjud olmuş hadisələrin və halların öyrənilməsinə imkan verir.

Müqayisə metod. Bu metod müxtəlif anlayışların, hüquqi reallıqların və proseslərin oxşar və fərqli jəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Müqayisə metodu vasitəsi ilə müxtəlif ölkələrin insan hüquqları qanunverijiliklərinin oxşar və fərqli jəhətlərini müqayisə etməklə müvafiq nəticələr almaq mümkündür.

Sosioloci metod. Bu metod insan hüquqlarının faktiki məlumatlar əsasında tədqiqindən ibarətdir. Statistik məlumatların və müxtəlif məşəli sənədlərin analizi, sosial-hüquqi eksperiment, əhali sorğusu və digər üsullar sosioloci öyrənmənin tərkib hissəsidir.

Məntiqi metod. Bu metod özündə insan hüquqları nəzəriyyəsini təfəkkür formaları və məntiq qanunları əsasında məntiqli öyrənilməsinin üsul və vasitələrini birləşdirir. İnsan hüquqlarının öyrənilməsində məntiqi metodun istifadəsi insan hüquqları haqqında qanunverijilikdə ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yardım edir.

Polisin təyinatı insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrini və mülkiyyətini hüquqazidd əməllərdən qorumaqdan ibarətdir. Polis insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Polis öz vəzifələrini yerinə yetirərəkən bütün şəxslərin milli və beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hüquqlarını və qanuni mənafeələrini hüquqazidd qəsdlərdən qoruyur. Bütün bunlar insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasını polis əməkdaşlarının əsas vəzifəsi kimi müəyyən edir. BMT-nin Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının Davranış məjəlləsində deyilir:

«Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları qanunla müəyyən edilmiş vəzifələrini hər zaman yerinə yetirməli, insanları qanunazidd hərəkətlərdən çəkəndirməli, onları həmin əməllərdən qorunmalı və eyni zamanda peşəsinə dair qəbul edilmiş standartlara daima riayət etməlidirlər» (2.səh.48).

Polis orqanları tərəfindən insan hüquqlarına hörmət edilməsi faktiki olaraq bu orqanların fəaliyyətində səmərəliliyi artırır (1.S.13).

Bu halda:

- ijtimai təhlükəsizlik və ijtimaiyyətlə əməkdaşlıq əlaqələri daha səmərəli təmin olunar;

- mübahisələrin və şikayətlərin qanun çərçivəsində həll olunmasına imkan yaranar;
- məhkəmələrdə hüquqi proseslər müvəffəqiyyətlə başa çatır;
- dəyərli sosial funksiyaları yerinə yetirən bir dövlət qurumu kimi polisin jəmiyyətdə nüfuzu artar;
- polis jəmiyyətə daha yaxın olar və bu səbəbdən daha təsirli profilaktik tədbirlərlə jinayətlərin qarşısını ala bilər.

Lakin hərdən elə hallar baş verir ki, polis əməkdaşları özləri insan hüquq və azadlıqlarını pozurlar. Müxtəlif səbəblərdən baş verən belə hallar dəyərli sosial funksiyalar yerinə yetirən bir dövlət qurumu kimi polisin jəmiyyətdəki nüfuzuna təsir edir və bu da öz növbəsində müəyyən iğvələrlər yaradır (1.S.14).

Bu halda:

- ədalətə əyləşməyə imkan verilməlidir;
- əyləşməyə imkan verilməlidir;
- əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir;
- əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir;
- əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir;
- jəmiyyətdə polisin nüfuzuna mənfi təsir göstərməməlidir.

Polis tərəfindən insan hüquqlarının pozulmasının səbəbləri kimi çox vaxt bu sahədə biliklərin lazımi səviyyədə olmaması göstərilir. Ona görə də insan hüquqları, milli və beynəlxalq standartlar, qanunlar barədə kifayət qədər biliklərin əldə edilməsi polis əməkdaşları tərəfindən insan hüquqlarının pozulmaması hallarına kömək edər, həmin halların jəmiyyətdə mövjudluğunu azaldar.

Məhz buna görə də, əyləşməyə imkan verilməlidir tədrisinin iştirakçıları əyləşməyə imkan verilməlidir əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir: (1.S.15)

- polis əməkdaşlarını iştirakçıları əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir;
- əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir, əyləşməyə imkan verilməlidir.

çyðóðè îèàí áèèèèÿðè èíèèèàò àðæðìÿè;

- îîèèñ ÿìÿèääøèàðûíúí èíñàí èÿèääÿðèíÿ âÿ èíñàí ùöãóãèàðûíà ùððìÿò âÿ èíàìèàðûíú àðòòðìàã;
- îîèèñ ÿìÿèääøèàðûíà ááéíÿèðèèç âÿ ìèèèè èíñàí ùöãóãèàðû ííðìàèèàðûíà óéúóí olaraq ictimai äàèääíûn qorunmasında və ictimai təhlükəsizliyin öylèí äàèèÿñèíäÿ èàðäûì ýþñòÿðìÿè.

Beləliklə, insan hüquqları nəzəriyyəsinin polis əməkdaşlarına tədrisinin mühüm əhəmiyyəti hər bir demokratik dövlətin milli siyasətinin tərkib hissəsi və ali məqsədi olan insan hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi, müdafiəsi və təmini fəaliyyətində nəzəri bilikləri inkişaf etdirmək və təcrübədə tətbiqini təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Sual 2. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının anlayışı və prinsipləri.

Demokratiyanın mahiyyətini ifadə edən əzəli prinsiplərdən biri onun insan hüquqları və azadlıqları norması kimi çıxış etməsidir. Demokratiya siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində bu və ya digər formada insanların geniş təbəqələrinin iştirakını nəzərdə tutduğundan, bu iştirakın reallaşması şəxsiyyət azadlığı problemi ilə çuğalaşır. Bu mənada demokratiya və azadlıq anlayışlarının bir-birindən ayrı mövjudluğunu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Vaxtilə Aristotel «Siyasət» əsərində yazırdı: «Əgər, azadlıq və bərabərlik demokratiyanın mühüm prinsipləridirsə, onda bu öz ifadəsini hamının mütləq şəkildə dövlət idarəçiliyində iştirak etməsində tapmalıdır».

Bununla belə, siyasi fikir tarixində demokratiya şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, rolu və xarakterinə münasibət birmənalı olmayıb. həm demokratiya, həm də azadlıq anlayışları haqqında müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin qərarlaşması bu məsələdə bir-birinə zidd baxışların meydana gəlməsinə səbəb olub. Məsələn, demokratiyanı xalqın kütləvi şəkildə hakimiyyətdə iştirakı kimi başa düşən nəzəriyyələrə görə, insanın azadlığı özlüyündə mühüm əhəmiyyət kəsb edən dəyər rolunda çıxış edə bilməz. İnsan da, onun azadlığı da kütlənin ümumi iradəsi içərisində əriyir. Demokratiyanın konsepsiyasına görə, xalq hakimiyyəti üçün həlledici şərt ümumi mənfəə və onun təmin olunması vasitəsi olan ümumi iradədir.

İnsanın mənafeyi və onun iradəsi ayrılıqda deyil, məhz ümumi mənafe və ümumi iradədə öz ifadəsini tapa bilər.

Digər tərəfdən, azadlıq anlayışı çoxmənalı, hətta bəzən ziddiyyətli kateqoriya kimi dərk edilir.

Bir çox böyük mütəfəkkirlər və siyasi xadimlər azadlığı ya neqativ hadisə kimi qiymətləndirməyə, ya da onun ziddiyyətli xarakterini açmağa jəhd göstərmişlər. Demokratiya ilə azadlığın qarşılıqlı əlaqədə olduğunu qeyd edən Aristotel eyni zamanda hesab edirdi ki, insanlara istədikləri kimi yaşamağa imkan verilməsi hakimiyyətin düzgün olmamasının, pis olmasının əlamətidir. ABŞ-ın 16-jı prezidenti olmuş Avraam Linkolunun azadlıq anlayışının ziddiyyətli təbiəti haqqında fikirləri də diqqəti jəlb edir. O, yazırdı: «Bəziləri üçün «azadlıq» sözü istədiyi kimi davranmaq və əməyindən istədiyi kimi istifadə etməsi imkanındır. Digərləri üçün isə bu söz başqalarına münasibətdə, başqalarının əməyinə münasibətdə özünün istədiyi kimi hərəkət etməsi kimi başa düşülür. «Azadlıq» sözü ilə ifadə olunan, müxtəlif mənası olan, lakin bir araya sığmayan iki hadisə bundan ibarətdir».

Liberal nəzəriyyələrdə demokratiya ilə azadlıq anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi tamam başqa baxımdan nəzərdən keçirilir. İnsanın mənafeələrinin üstün tutulduğu demokratiya konsepsiyalarında demokratik proseslərin əsas iştirakçısı şəxsiyyət olur. Buna görə də insanın şəxsi azadlığı, hüquqları demokratiyanı səjiyyələndirən mühüm prinsip rolunda çıxış edir.

İnsanların yaşamaq hüququ, təhlükəsizliyi, söz və etiqad azadlığı, vijdan azadlığı və s. hüquq və azadlıqları təmin edilməyən halda onların mənafeyinə xidmət edən həqiqi demokratiyadan söhbət gedə bilməz. Elə buna görə də ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya dövlətlərinin daha demokratik prinsiplərlə idarə edilməsi arzusuna əsaslanaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1948-jı ilin dekabrında İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamə qəbul etdi. İnsanların hüquq və azadlıqları anlayışı ilə demokratiyanın ayrılmaz əlaqəsi öz ifadəsini aşağıdakılarda tapır. Demokratiya xalq hakimiyyəti ideyasının həyata keçirilməsi kimi vətəndaşların bir sıra çox mühüm siyasi azadlıqlardan, məsələn, söz, mətbuat, yığıncaqlar və s. azadlıqlardan istifadə etməsini nəzərdə tutur. Demokratiya vətəndaşlara hakimiyyətə

öz mənafeələrinə uyğun olaraq təsir göstərməyi nəzərdə tutur ki, bu da insanlara müəyyən hüquqları təmin etmək yolu ilə reallaşa bilər. Demokratiya vətəndaşların bütün təbəqələrinin dövlətin idarə edilməsində hüquq bərabərliyinə əsaslanır. Demokratiya hakimiyyət strukturlarının seçkilər vasitəsi ilə formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. İnsanın hüquq və azadlığının mühüm tərkib hissəsi olan seçki hüququ isə məlum olduğu kimi, jəmiyyət üzvlərinə, vətəndaşlara məxsusdur.

Sadalanən jəhətlər və mülahizələr insanın hüquq və azadlığı sistemini müasir demokratiyanın önəmli prinsipi kimi səjiyyələndirmək üçün kifayət qədər əsas verir. Bəs şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları sistemi özü nədən ibarətdir? **İnsanın hüquq və azadlıqları dedikdə, vətəndaşla dövlətin qarşılıqlı əlaqələrinin elə sistemi başa düşülür ki, o, fərdin öz istəyinə uyğun davranışına, habelə müəyyən imtiyazlardan istifadə etməsinə təminat verir.**

İnsanın hüquq və azadlığı ideyasının meydana gəlməsi təbii hüquq anlayışının ortaya çıxması ilə əlaqədardır. Qədim yunan filosofları Likofron, Antifan və başqaları göstərirlər ki, insan doğulduğu gündən bərabərdir və təbii hüquqlara malikdir. Aristotel insanların təbii və pozitiv hüquqlarını bir-birindən ayırırdı. Onun fikrinə, pozitiv hüquq hakimiyyətin fəaliyyəti nəticəsidir, ona görə də dəyişkəndir. Bu səbəbdən də, təbii hüquq pozitiv hüquq üçün nümunə rolunu oynamalıdır. Beləliklə də, Aristotel insanların təbii hüquqlarının dövlətin qanunlarından üstünlüyü haqqında, müasir insan hüquqları nəzəriyyələrinin əsaslarını təşkil edən ideyanı irəli sürmüş oldu.

İnsan hüquqları ideyası maarifçilik dövründə daha da zənginləşdi. Lokk, Monteskye, Russo, Kant və digər mütəfəkkirlər insanın yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququnu hakimiyyətlə fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin təbii, ayrılmaz və müqəddəs normaları kimi səjiyyələndirirdilər. Bu hüquqların təbiiliyi ondadır ki, fərdə anadangəlmə məxsusdur, ayrılmazlığı isə deməkdir ki, insan bunlarsız öz insani keyfiyyətlərini təzahür etdirə bilməz. Yəni yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququ insana immanent keyfiyyətlərdir.

Sadalanən hüquqların müqəddəsliyi onların bütün dəyərlər sistemində ən yüksək statusa malik olduğunu ifadə edir.

İnsan hüquqları haqqında liberal konsepsiya «özünün ilk hüquqi ifadəsini 1776-ji ilin Virjiniya bəyannaməsində, habelə ABŞ Konstitusiyasının 1791-ji ildə qəbul edilmiş insan hüquqları haqqında billində tapıb.

İnsanların hüquq və azadlıqları haqqında təsəvvürlər tədrijən öz miqyasını genişləndirir. İnsanların şəxsi azadlığı, toxunulmazlığı və mülkiyyəti ilə bağlı olan hüquqları onun jəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi mövjudluğu üçün lazımı təminat verə bilmirdi. Buna görə də, insan hüquqlarının diapazonunu genişləndirmək üçün fərdə iqtisadi, mənəvi, sosial sahələrdə daha geniş imtiyazlar və hüquqlar verilməsi tələbi ortaya çıxdı. İlk dəfə insan hüquqlarını sosial hüquqlarla daha da zənginləşdirmək tələbini 19-ju əsrin 30-40-ji illərində İngiltərədə «çartist» hərəkatı irəli sürdü.

Müasir insan hüquqları konsepsiyası insanın hüquq və azadlıqlarının geniş kompleksini nəzərdə tutur. İnsanın bütün hüquqları neqativ və pozitiv hüquqlara bölünür. Neqativ hüquq insanın əsas etibarilə azadlığının sistemini əhatə edir və funksional baxımdan təbii hüquqla üst-üstə düşür. Onu səjiyyələndirən əsas jəhət odur ki, neqativ hüquq sahəsində insanın istəyinə uyğun davranışına dövlət təminat verir. Yəni insana münasibətdə dövlət hər hansı məhdudiyyətdən, məjburetmədən çəkinir.

Neqativ hüquq dövlətin iqtisadi imkanlarından, ehtiyatlarından asılı deyil. Onun reallaşması əsas etibarilə dövlətin siyasi quruluşu, hakimiyyətin xarakteri ilə şərtlənir. Neqativ hüquq əksər hallarda vətəndaş hüquqları formasında təzahür edir. Təbii hüquqlardan əmələ gələn vətəndaş hüquqları insanın fərdi muxtariyyatını təmin etmək, onu hər hansı özbaşnalıqdan, təzyiqlərdən qorumaq məqsədi daşıyır. Vətəndaş hüquqlarına insanın yaşamaq hüququ, toxunulmazlıq hüququ, sərbəst surətdə yaşayış yeri seçmək hüququ və s. daxildir. Neqativ hüquqa, habelə siyasi hüquqlar da aiddir. Buraya insanın vətəndaşlıq hüququ, seçki hüququ, yığınjaq hüququ, nümayişlər hüququ, söz, mətbuat, vijdan azadlığı və s. daxildir.

Neqativ hüquqların bir hissəsi iqtisadi münasibətlər sahəsində insanla dövlətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən hüquqlar sistemindən ibarətdir. Bu qrupdan olan iqtisadi hüquqlara mülkiyyət hüququ, azad sahibkarlıq hüququ aid edilir.

Pozitiv hüquq vətəndaş qarşısında dövlətin müəyyən öhdəliklərini ifadə edir. Bütün sosial hüquqlar mahiyyəti etibarilə pozitiv qismində çıxış edir. Sosial hüquqlar insanın azadlığı üçün maddi şərait yaradılması məqsədlərinə xidmət edir. Sosial hüquqlara bilavasitə insana layiqli həyat səviyyəsi təmin edən əmək hüququ, minimum maddi təminat hüququ sosial təminat hüququ və s. hüquqlar mədəni hüquqlar, şəxsiyyətin mənəvi inkişafını təmin edən təhsil hüququ, mənəvi sərvətlərdən istifadə etmək hüququ, bədii yaradıcılıq azadlığı və s. hüquqlar daxildir (4.S.184)..

Müasir dünyada hər hansı jəmiyyətin, dövlətin demokratik xarakteri xeyli dərəcədə ölkədə insanın konstitusiyaya yolu ilə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları sisteminin miqyası, təbiəti və təminatı mexanizminin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Konstitusiyalarda insan hüquqlarına geniş yer verilməsi hər bir dövlətin demokratik ənənələr, insan hüquqları ideyasına əməl etmək istəyindən xəbər verir. Əksər Konstitusiyalarda hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz və ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malik olduğu, insanın azadlıq, toxunulmazlıq hüququ, söz, fikir, mətbuat, vijdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq hüququ, seçki hüququ, mülkiyyət və azad sahibkarlıq hüququ kimi hüquqları təsbit edilmişdir.

Konstitusiyalarda özünün əksini tapmış insan hüquqlarının digər mühüm qrupunu sosial hüquqlar təşkil edir. Dövlət insanın əmək, sosial təminat, sağlamlıq, təhsil, sərbəst yaradıcılıq, mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüquqlarına təminat verməklə ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının bitkin sisteminin yaradılmasının əsasını qoymuşdur.

Konstitusiyaların bütün maddələri ilə yanaşı, insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı maddələrinin həyata keçirilməsi təminatı ilk növbədə əsas qanunun dövlətdə ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmasını təsbit edən normalarında öz ifadəsini tapmasıdır.

Konstitusiyaya hüquqları və azadlıqları şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasını təşkil edir. Digər hüquq sahələri ilə təsbit edilən hüquqların əsasını yaradır. Məsələn, əmək hüququ, normalarından irəli gələn hüquqlar, insanın əmək hüququnu, istirahət hüququnu və s. təsbit edən konstitusiyaya müddəasına əsaslanır.

Konstitusiyada qeyd olunan əsas hüquq və azadlıqlar, bütün insanlara və vətəndaşlar aid edilir. Digər hüquq sahələrində qeyd olunan hüquq və azadlıqlar şəxsin müxtəlif statusa malik olması ilə bağlıdır /məsələn, fəhlə və qulluqçu, iddiaçı, javabdeh və s.

İnsanlar təkcə Konstitusiyalarda təsbit edilmiş və təmin olunmuş şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlara və azadlıqlara deyil, həm də digər normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlara malikdirlər. Konstitusiyalarda insanın təbii hüquqları tanınaraq əsas hüquq və azadlıq kimi müəyyən edilir. Lakin digər normativ-hüquqi aktlarla onlar konkretləşdirilir, inkişaf etdirilir və əhəmiyyətli dərəcədə tamamlanır.

Öz hüquqlarını bilmək, bu hüquqlardan yeni cəmiyyət quruculuğunun xeyrinə istifadə etməyi bacarmaq hər bir insanın fəal həyat mövqeyinin, onun yüksək siyasi mədəniyyətinin mühüm cəhətidir. İnsanların yüksək siyasi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi dövlətlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Buna görə də insan hüquqlarının mahiyyətini aşağıdakılar təşkil edir:

- İnsan, onun hüquq və azadlıqlarına, şərəf və ləyaqətinə hörmət;
- İnsan hüquq və azadlıqları, onların realizəsi və təminatı;
- İnsan hüquq və azadlıqlarının realizəsi və müdafiəsində hüquq normalarının düzgün tətbiqi;
- Demokratik qanunverijilik sisteminin qurulması;
- Hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan şəxslərin sui-istifadədən çəkindirilməsi;
- Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərinin bərqərar olması (1.S.63).

İnsan hüquq və azadlıqları insanın müstəqilliyini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. İnsanın tam müstəqilliyi və inkişafı dövlətin də tam müstəqilliyi və inkişafı demək olduğundan, dövlət insanın inkişafına imkan yaradacaq bütün vasitələri təmin edir. Dövlət insanın hüquq və azadlıqlarını ən yüksək dəyər elan etməklə özünün də sabitliyi və inkişafı üçün şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, qeyd edilənləri nəzərə alaraq insan hüquqlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar:

- onlar jəmiyyətin həyat şəraitinin daimi dəyişməsi nəzərə alınmaqla, insanın sosial və təbii mahiyyəti əsasında meydana gəlir və inkişaf edir;
- obyektiv olaraq təşəkkül tapıb, dövlətin həmin hüquqları tanınmasından asılı olmurlar; təbii vasitələr (hava, torpaq, su) kimi ayrılmaz və bölünməz xarakterə malikdir;
- onun məzmununun müəyyən ifadə olunması hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir və yüksək sosial dəyər hesab olunur; onların tanınması, yerinə yetirilməsi və müdafiəsi dövlətlərin əsas vəzifəsidir.

Beləliklə, *insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları dedikdə, dövlət tərəfindən tanınan, Konstitusiyaya və digər normativ hüquqi aktlarda təsbit edilən, hər kəsin doğulduğu andan malik olduğu ayrılmaz, pozulmaz və toxunulmaz şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni imkanları başa düşülür (1. S.64).*

İnsan hüquq və azadlıqları müəyyən prinsiplərə söykənir. Şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyən edilməsində, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının prinsipləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquqlarının prinsipləri dedikdə, dövlət tərəfindən mühafizə edilən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsində, təmin olunmasında əsas kimi götürülən, ümumi başlanğıj ideyalar başa düşülür.

İnsan hüquqlarının prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1. Hüquqların ayrılmazlığı və toxunulmazlığı;**
- 2. Hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı əlaqəsi;**
- 3. Bərabərlik və hüquq bərabərliyi.**

Hüquqların ayrılmazlığı və toxunulmazlığı prinsipi. Hər kəsin toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Qeyd olunan prinsipə əsasən, bütün insanlar doğulduğu andan ayrılmaz hüquqlara və azadlıqlara malikdirlər. İnsan hüquqları dövlətə deyil, insanın özünə məxsusdur. Bu hüquqlar və azadlıqlar insana kimsə tərəfindən «bəxş» edilmir. Onlar təbii xarakter daşıyır, insanın ayrılmaz xüsusiyyəti kimi çıxış edir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması qanunla müəyyənləşdirilməlidir. Yalnız müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə başqalarının

hüquqlarına hörmət edilməsi və əhalinin sağlamlığının və mənəviyyatının qorunması üçün insan hüquqlarının həyata keçirilməsi qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Hər bir halda hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması haqqında əhaliyə qabaqjadan məlumat verilməlidir. Bundan əlavə, insan hüquqlarının ölkə ərazisində birbaşa qüvvədə olması, insan hüquq və azadlıqlarının ali hüquqi qüvvəyə malik olmasını təsbit edir və hüquqi aktların qəbul olunmasında başlanğıc rol oynayır.

Hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin jəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Jəmiyyət və dövlət qarşısında heç bir vəzifəni yerinə yetirmədən yalnız hüquqlardan istifadə etmək olmaz. İnsanın jəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətini, xalqın mənafeyi üçün namusla və vijdanla işləmək, öz Vətəninə müdafiə etmək, Konstitusiya və qanunlara əməl etmək sahəsində yüksək vətənpərvərlik borjunu başa düşməsi onun siyasi və hüquq mədəniyyətinin ayrılmaz ünsürüdür.

Bu prinsipə əsasən hər bir kəs Konstitusiya və qanunlara əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Bərabərlik və hüquq bərabərliyi. İnsan hüquq və azadlıqları bərabərlik hüququ əsasında realizə olunur. 1776-ji il ABŞ-da qəbul olunmuş «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi»ndə, 1789-ju ildə Fransada elan edilmiş «İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə»də və 10 dekabr 1948-ji ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş «İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamədə» elan edilir ki, bütün insanlar hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Bu prinsipin təzahürü özünü üç jəhətdə göstərir:

- 1. Hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi;**
- 2. Kişi ilə qadının bərabərlik hüququ;**
- 3. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi.**

Qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipinə əsasən, qanun və onun göstərişləri eyni dərəcədə hamı üçün məjburidir, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir və hakimlər ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində, işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara

əsasən və qanuna müvafiq baxırlar.

Təhsil almaqda və peşə hazırlığı keçməkdə, əməkdə, əməyə haqq almaqda və işdə irəli çəkilməkdə qadınların kişilərlə bərabərlik hüququ təmin edilir. İjtimai-siyasi və mədəni fəaliyyətdə də bu jür bərabər imkanlar təmin edilir.

Dünyanın tərəqqipərvər bəşəriyyəti irqindən, milliyyətindən və ijtimai vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün qadınlara bərabər hüquq verilməsini tələb edir. Bu tələb öz ifadəsini bir sıra Beynəlxalq aktlarda tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq əmək təşkilatının Baş konfransı 1951-ci ildə bərabər əmək üçün qadınların kişilərlə bərabər əmək haqqı alması haqqında saziş qəbul edilmişdir. BMT Baş Məjlisinin 1953-jü ildə keçirilən sessiyasında isə qadınların siyasi hüquqları haqqında saziş qəbul edilmişdir. Həmin sazişə əsasən, hər bir qadın öz ölkəsinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malikdir. 1957-ci ildə ərli qadının vətəndaşlığı haqqında saziş, 1962-ci ildə nikaha girməyə hazırlıq, evlənmək yaşı və nikahın qeydə alınması haqqında saziş, 1952-ci ildə təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında saziş və analığın mühafizəsinə dair saziş qəbul olunmuşdur.

Qeyd olunan beynəlxalq aktlar sırasında «Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında» 18 dekabr 1979-cu il tarixli Konvensiya xüsusi yer tutur. Burada, yuxarıda qeyd etdiyimiz əksər aktlar öz əksini tapır. Konvensiyaya qoşulan dövlətlər öz milli konstitusiyalarında qadınlarla kişilərin bərabərlik hüququnu, qadınlara münasibətdə ayrı - seçkiliyi nəzərdə tutan normativ aktların ləğv edilməsini təmin etməlidirlər.

Konvensiya qadınların əsas hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirir. Məsələn, seçmək və seçilmək hüququ, bərabər əmək üçün qadınların kişilərlə bərabər əmək haqqı alması, təhsil sahəsində qadınlarla kişilərin bərabərlik hüququnu, ailə və nikah münasibətlərində qadınların bərabərliyi, qanun qarşısında qadınların bərabərliyi və s. Konvensiyaya əsasən, qadınlar kişilərlə bərabər eyni mülki hüquq qabiliyyətinə malikdirlər.

Lakin, hüquq bərabərliyi hələ heç də faktik bərabərlik deyildir. Axı, qadın fiziki jəhətdən, adətən, kişidən zəifdir, o uşaqların tərbiyəsində, habelə ev təsərrüfatını idarə etməyə çoxlu vaxt sərf edir. Yalnız hüquq bərabərliyinə deyil, həm də

qadınların kişilərlə faktik bərabərliyinə nail olmaq üçün dövlətimiz qayğı göstərir, ona əməyi analıqla əlaqələndirməyə kömək edən müəyyən güzəştlər və imtiyazlar verir. Bu məqsədlə qadın əməyinin və sağlamlığının mühafizəsi sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilir, hamilə qadınlara və analara pulu ödənilən məzuniyyətlər və digər güzəştlər verilməsi ilə yanaşı, anaların və uşaqların hüquqi müdafiəsi, onlara maddi və mənəvi yardım göstərilməsini təmin edilir.

Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, jinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ijtimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, jinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Sual 3. İnsan hüquqları və azadlıqları institutunun yaranması və tarixi inkişafı.

İnsan hüquqlarının yaranması və inkişafı sivilizasiyanın növünü və mərhələsini müəyyənləşdirməyə imkan verir, belə ki, insan və dövlət münasibətləri bu və ya digər sivilizasiyanın təbiətini, dövlətin isə hüquqi və ya qeyri-hüquqi xarakterli olmasını səjiyyələndirən mühüm əlamətdir. Müasir dünyada insan hüquqları ümumbəşər mədəniyyətinin əsas elementidir. Bunu öyrənmədən mürəkkəb siyasi, sosial, iqtisadi və beynəlxalq münasibətlərin bütün sistemini qiymətləndirmək mümkün deyildir.

Beləliklə, insan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafı uzun tarixə malik olaraq bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan ənənə və doktrinaların mübarizəsi ilə müşahidə olunur. İnsan hüquqları ideyasının yaranmasının uzun müddətli olmasına baxmayaraq insan dəyərinin tanınması prinsipləri əsasında həqiqi mənə kəsb edir. Başlıca əlamətlərindən biri insan hüquqlarının aliliyi hesab olunan hüquqi dövlətlərin formalaşması bu prinsiplər əsasında mümkün olmuşdur. İnsan hüquqları yüksək mədəni dəyərlərdən biridir, çünki onlar şəxsiyyəti bütün ijtimai inkişafın proseslərinin mərkəzində saxlayır, onun azadlıq və hüquq bərabərliyini

müəyyənləşdirir.

İnsan hüquqlarının təşəkkül tapması və inkişafının təsnifatına gəldikdə isə elmi ədəbiyyatlarda onu əsasən 4 mərhələyə ayırırlar (1.S.25).

- 1. Antik dövr – təbii hüquq nəzəriyyəsinin təşəkkül tapması.**
- 2. İnsan hüquqları orta əsrlərdə- ilk dövlətdaxili qanunverijilik aktlarının qəbulu.**
- 3. İnsan hüquqları maarifçilik dövründə- insan hüquqlarının pozitivləşməsi.**
- 4. İnsan hüquqları müasir dövrdə- insan hüquqlarının beynəlmilləşməsi və qloballaşması.**

I. Bəşər tarixində elə bir mərhələ olmuşdur ki, burada dövlət və hüquq nə olduğu insana məlum deyildi. Bu dövr tarixdə ibtidai icma quruluşu adlanır. Bu dövrdə insanlar qəbilə halında yaşayırdı və hakimiyyət ijtimai xarakter daşıyırdı. Burada hakimiyyət jəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsus olur və beləliklə, hakimiyyətlə münasibətdə şəxsiyyətin azadlığının müdafiəsi zəruriyyəti yaranmırdı. Belə bir jəmiyyətdə insan hüquqları problemləri yaranırdı bilməzdi. Eyni zamanda ibtidai jəmiyyətdə və dövlətin yaranmasının ilkin mərhələsində insan şüuru elə də inkişaf etməmişdi və o, dövlətlə münasibətdə uzun müddət mövcud olan adət-ənənələri rəhbər tuturdu.

İnsan hüququ probleminin yaranması, jəmiyyətin, dövlətin və ilk növbədə insan şüurunun inkişafı ilə bağlıdır.

Hakimiyyətlə münasibətdə - şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təsdiqlənməsi və dərk edilməsinin ilkin tarixi forması «təbii hüquq» ideyası oldu.

Elmi jərəyan kimi bu nəzəriyyə uzun tarixə malikdir. Onun əsas müddəaları hələ qədimdə təşəkkül tapmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən jəmiyyətdə pozitiv hüquqlardan başqa ondan yüksəkdə duran təbii hüquqlar mövcuddur.

Pozitiv hüquq və təbii hüquq nədir?

İlk dəfə bu ideya qədim yunan filosofları Likofron, Antifon, Alkidama tərəfindən (b.e.ə. VI - V əsr) irəli sürülmüşdür. Likofron deyir ki, bütün insanlar doğulduğu andan bərabərdir və təbiətin yaratdığı bərabər hüquqlara malikdir. Dövlət isə ijtimai müqavilənin nəticəsidir.

İnsan hüquqları konsepsiyasının formalaşmasında Aristotelin böyük rolunu qeyd etmək olar.

Aristotel müasir dövrdə insan hüquqları konsepsiyasına yaxın olan bir sıra ideyalar irəli sürmüşdür. Məsələn: təbii hüquqların pozitiv hüquqlara nisbətən üstünlüyü.

Lakin qədim yunan və roma filosofları hakimiyyətlə şəxslər arasındakı münasibətdə azadlığı, bərabərliyi yalnız azad vətəndaşlara aid edirlər. Qullar isə Aristotelin dediyi kimi öz ağalarının itaətindədir və onun göstərişlərini yerinə yetirməlidirlər.

Feodalizm dövründə «təbii hüquq» ideyaları dinlə əlaqələndirilirdi.

Hüquq və azadlıqlar insanlara allahın tərəfindən verilən hüquqlar kimi izah edilirdi.

İnsan hüquqları konsepsiyasının humanistləşməsində islam dininin olduqca böyük rolunu qeyd etmək olar. İslam dini insanın daxili dünyasına mürəjət edir. O, hər bir insana hörmətlə yanaşılmasını tələb edir, insan bərabərliyini və azadlığını müdafiə edir, hakimiyyətə münasibətdə insanların aliliyini qeyd edir.

İslamda ayrı-seçkilik yoxdur. Müsəlman adını daşıyanların, islam dininə mənsub olanların hamısı qardaşdır. Quranın 49-cu surəsinin 13-cü ayəsində deyildiyi kimi, müsəlmanlıqda üstünlük yalnız Tanrıdan çəkinməkdir. Yalnız müsəlmanlar deyil, bütün insanlar bərabərdir. İnsanların hamısı Adəmin övladlarıdır, torpaqdan yaranmışdır və axırda torpağa dönəcəkdir.

İslam hamını və hər kəsi düzlüyə, haqqı və ədaləti unutmamağa, bir işi görərkən, bir işə müdaxilə edərkən axirət dünyasını yaddan çıxarmamağa çağırmışdır.

Hakimlər, hökmdarlar üç qisimdir: ikisi jəhənnəmdədir, birisi jənnətdə. Keyfi istədiyi kimi hökm verən jəhənnəmdədir, həqiqəti bilmədən hökm verən jəhənnəmdədir. Həqiqəti öyrənib bilən və buna uyğun olaraq hökm verən isə jənnətdədir.

Şübhəyə əsaslanıb jəza verməyin; böyük adamların xırda səhvlərini bağışlayın.

Dəlil gətirmək tələbkara, şikayətçiyə, and içmək, aman istəmək müqəssir

sayılana düşər.

Kim şahid olmaq sifəti ilə çağırılarkən şahidlik etməzsə, yalan yerə şahidlik etmiş kimidir.

Həqiqətən də, Ulu Tanrı qadınlara qarşı yaxşı olmağınızı, onlarla mehriban rəftar etməyinizi tövsiyə edir, çünki onlar analarınızdır, qızlarıınızdır, xalalarınızdır.

İslam dininin humanist ideyaları bəşəriyyətin inkişafına böyük təsir göstərdi.

II. Feodalizm dövründə - hüquqlar insana monarx və yaxud onun ağası tərəfindən bəxş edilmiş kimi izah edilirdi o isə öz ağasının göstərişlərini icra etməyə məcbur idi və eyni zamanda onun müdafiəsi altında olurdu. Hər bir təbəqənin özünün spesifik hüquqları var idi. XVII-XVIII əsrlərdə insan hüquqları ideyası öz inkişafını tapır. Lokk, Monteskye, Russo, Kant və Jefferson kimi liberal nümayəndələri - müasir insan hüquqları konsepsiyasının əsasını yaradır. Onlar insanın yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət və s. kimi təbii hüquqlarını təsdiq edib əsaslandırmışlar. İnsanın hakimiyyətlə münasibətlərinin qaydalarını təhlil etmişlər. Liberal tərəfdarlarının fikrinə, təbii hüquq o deməkdir ki, hər bir insan doğulduğu andan ayrılmaz hüquqlara malikdirlər. Lakin bu alimlərin əməyi insan hüquqları probleminin nəzəri jəhətdən işlənilib hazırlanması ilə məhdudlaşmır. Onlar həm də bu hüquqların praktiki realizəsinin üsullarını göstərmişlər.

Azadlığın beşiyi sayılan İngiltərədə 1215-ci il tarixli «Böyük Azadlıqlar Xartiyası» adlanan yazılı sənədin qəbul edilməsindən etibarən azadlıqdan bəhs edilməyə başlayır. Bu sənəddə sadəcə hakimiyyət ilə xalq, əsilzadələr ilə din adamları arasında tarazlıq az da olsa təsdiq edilir. Anjaq insan hüquq və azadlıqları tam olaraq təsbit edilməmişdir. «Maqna Jarta» kimi tanınan bu sənəd 63 bənddən ibarət olub, «Krallığımızın bütün azad insanlarına» sözləri ilə başlanırdı. Bu sənədə görə baronların razılığı olmadan kral heç bir mühüm siyasi və iqtisadi qərar qəbul edə bilməzdi. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, bu sənədi müasir anlamda insan haqları bəyannaməsi adlandırmaq olmaz. Çünki, burada öz əksini tapmış hüquqların əksəriyyəti yalnız baronlara aiddir. Bütün bunlara baxmayaraq həmin sənədin insan hüquqları ideyasının inkişafında əhəmiyyəti böyükdür.

XVII əsrdə qəbul edilən bir sıra aktlar ilə (1628-ci il «Hüquq haqqında

petisiya», 1679-ju il «Habeas jorpus ajt»ı və 1689-ju il Britaniya parlamentinin «Hüquqlar haqqında qanun»u) hakimiyyətin insan həyatına müdaxiləsini məhdudlaşdırmaq barədə ideyalar İngiltərədə yayılmağa başladı. XVIII əsrin sonuna qədər vətəndaşın siyasi hakimiyyətə qatılması bir mövzu olmasa da ümumi seçki sistemi XIX əsrin yarısına doğru qəbul edildi (1832, 1867 və 1884-1885-ji illərdə keçirilən seçki islahatları) (1.S.32).

Burada ilk növbədə xalq suverenliyi və hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi qeyd edilir.

BİRİNCİ PRİNSİP. Lokk və Russo tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Burada hakimiyyətin fərdlərə tabe olması göstərilir. İnsanlar könüllü jəmiyyətdə birləşib siyasi hakimiyyəti yaradır siyasi hakimiyyət isə insanların təbii hüquqlarını qorumalıdır, əks halda insanlar bu hakimiyyətin istefasını tələb edər.

İKİNCİ PRİNSİP - hakimiyyətlər bölgüsü fərdin azadlıqlarını təmin edir. İlk dəfə müasir formada bu prinsip Şarl Monteskye (fransız filosofu - 1689 -1755) tərəfindən hazırlanmışdır. Bu prinsip müasir dövrdə insan hüquqlarının hakimiyyət tərəfindən pozulmasının qarşısını alır.

III. İlk dəfə insan hüquqlarının liberal konsepsiyası /liberal - lat.- azadlıq/ sistemləşdirilmiş şəkildə öz hüquqi ifadəsini 1776-ji ildə Virjiniya /ABŞ/ deklarasiyasında tapır. Bu isə bir daha sonra Amerika Konstitusiyasında «Hüquqlar haqqında Bill» kimi öz əksini tapır/1791/.

1789-ju ildə Fransada "İnsan hüquqları və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" Deklarasiyası qəbul edilir. Bu aktda şəxsiyyətin azadlıq, mülkiyyət, toxunulmamazlıq, təhlükəsiz yaşamaq, istismarçılığa qarşı müqavimət və digər hüquqları müəyyən edilir.

Bu mühüm siyasi-hüquqi aktlar öz aktuallığını bu gün də itirmir, düzdür, müasir dövrdə insan hüquqlarının məzmunu daha da genişlənilir.

XVIII əsrin sonunda Amerika və Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilən və təsdiqlənən liberal hüquqlar ilk növbədə burcuaziya sinfinin mənafeyinin ifadəsi idi.

Burcuaziya - feodal üstünlüklərinin və təbəqə məhdudiyyətlərinin ləğvində, istehsal, ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində dövlət tərəfindən qoyulmuş

qadağanların götürülməsini, pul güjünə dövlətə nəzarət etmək marağını güdürdü.

Liberal nəzəriyyəçilərindən biri Benjamen Konstan yazırdı ki, pul despotiyanın, quldarlığın ən ağır silahıdır, eyni zaman da insanı itaətdə saxlamaq üçün güjlü amildir.

İndiki dövrdə vətəndaşlar siyasi hakimiyyətdən güjlüdür; var-dövlət isə hər vaxt - hər yerdə böyük qüvvədir, o daha çox tabeçiliyi təmin edir.

Hakimiyyət qorxudur, var-dövlət isə insanı həvəsləndirir. Hakimiyyəti aldatmaq, ondan qaçmaq olar, lakin var dövlət əldə etmək üçün ona xidmət etmək gərəkdir.

Siyasi liberalizm insan hüquqlarını pulun güjünə tabe etməklə öz məhdud xarakterini göstərdi:

Birinjisi - fərdin siyasi hakimiyyətlə münasibətlərində yalnız mülkiyyət münasibətləri əsas götürüldü.

İkinjisi - insan hüquqları əsasən, şəxsiyyətin təhlükəsizliyini, vətəndaşların şəxsi həyatını dövlətin və digər şəxslərin müdaxiləsindən müdafiə edir, həmçinin, sahibkarlara hakimiyyətə nəzarət etmək imkanı yaradırdı (öz nümayəndələrini seçmək yolu ilə).

Lakin, aztəminatlı insanlar tərəfindən konstitusiyada qeyd edilən hüquqların praktiki həyata keçirilməsi çox çətin idi, çünki bunlar müəyyən bilik, vaxt və maddi vəsait tələb edirdi.

Fərdlərin iqtisadi və sosial azadlıqlarının şərtləri dövlətin diqqətindən kənar qalırdı.

Bundan başqa, təqribən XX əsrin 20-ji illərindən əksər burjua-demokratik ölkələrdə jəmiyyətin aşağı təbəqəsi və qadınlar seçki hüquqlarından məhrum edilmişdilər.

Beləliklə, insan hüquqları problemlərinin liberal həlli dövlət özbaşınalığından vətəndaşları qorusa da, lakin sahibkarların istismarından və zülmkarlığından müdafiə edə bilməzdi.

Bu dövr sənaye inqilabına əlverişli şərait, burcuaziya üçün geniş imkanlar yaratsa da, sosial bərabərsizliyi, sinfi konfliktləri artırdı.

İlk növbədə ona görə ki, faktiki olaraq qeyd edilən hüquqlar əhalinin azlığını təşkil edən hissəsinə /varlılara/ məxsus idi. İkincisi - bu hüquqların istifadəsində ümumi mənafedən irəli gələn heç bir məhdudsiyyət qoyulmurdu. Bu da, fəhlələrin, aşağı təbəqənin narazılığına səbəb oldu.

Onların tələbinə görə sahibkarların hakimiyyətini məhdudlaşdıran, az təminatlı vətəndaşların sosial vəziyyətini yaxşılaşdıran qanunlar qəbul edilməlidir.

İstehsal sahəsində şəxsiyyətin müdafiəsi və onun layiqli həyat tərzinin təminatı sosial hərəkətinin əsas şüarlarından hesab edilirdi. Bu hüquqların bir çoxu SSRİ Konstitusiyasında təsbit edilmişdir (əmək, istirahət, təhsil və s.) Lakin burada ənənəvi liberal hüquqlar inkar edilirdi.

Bir çox ölkələrdə vətəndaşların sosial hüquqları öz hüquqi ifadəsini II dünya müharibəsindən sonra tapdı.

IV. 10 dekabr 1948-ji ildə «İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi» qəbul edildi. Burada insanın şəxsi və siyasi hüquqları ilə yanaşı sosial hüquqları da öz əksini tapmışdır. Bu isə bir sıra ölkələrin Konstitusiyasında sosial hüquqların daxil edilməsinə təkan verdi (6.S.5).

NƏTİJƏ

Beləliklə müəyyən etdik ki, insan hüquqları nəzəriyyəsi bir elm kimi bu təzahürün təbiəti və mahiyyətini, onun genezisini, sosial, fəlsəfi, siyasi, etik, dini şərtlərini öyrənir. İnsan hüquqları haqqında elmdə mühüm yer insan hüquqları və dövlətin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə ayrılır. Demokratik hüquqi dövlət insan hüquqlarının üstünlüyünü qəbul edir və bu hüquqlar ilə öz hakimiyyət funksiyalarını məhdudlaşdırır. Buna görə də dövlətin əsl təbiəti insan hüquqları, fərdin jəmiyyətdə yeri və rolu, onun dövlət ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsi ilə açıqlanır.

Bütün qeyd etdiyimiz mürəkkəb problemlər insan hüquqları nəzəriyyəsinin predmetini təşkil edir. Başqa sözlə insan hüquqları nəzəriyyəsinin predmetinə insanın hüquq və azadlıqları, insan hüquqlarının tarixi inkişafı, insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət, şəxsiyyətin hüquqi statusu, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələr və onların dövlətdaxili hüquqda implementasiya məsələləri, insan hüquqlarının müdafiə mexanizmləri və insan hüquqlarının digər problemlərinin öyrənilməsi aiddir.